

Примечательно, что в нашем экспериментальном материале группа такого рода смешанных почерков была довольно большой. Возможно, это связано с «социальными сдвигами» в психологической личностной структуре женщин и мужчин, обуславливающими некоторое выравнивание особенностей пола. Тем не менее дальнейшие исследования в этом направлении стоит продолжать, поскольку выявление зависимостей признаков почерка от конкретных свойств женского или мужского характера открывает возможность тестирования по почерку этих свойств в криминалистических или иных целях, например, при подготовке к допросу определенного лица, определении пригодности к определенной деятельности и др. Зная механизм появления определенных признаков и их связь с указанными свойствами независимо от пола можно использовать их информативность. Например, отчетливо выраженное простое строение почерка, равномерность среднего размера, правого наклона, прямолинейно-дуговая преобладающая форма движений при выполнении букв и некоторые другие проявления признаков почерка вполне могут свидетельствовать об адаптивности, определенной конформности исполнителя рукописи (женское свойство); отчетливо выраженное упрощенное строение почерка – левый наклон или его отсутствие, высокая степень своеобразия – скорее свойственны лицам, стремящимся к самостоятельности, независимости, поиску нестандартных решений. Разумеется, эта проблема требует самостоятельных исследований, выходящих за рамки настоящей работы.

В. М. Шерстюк, директор Кримського НДІСЕ, кандидат юридичних наук,
В. В. Лук'яненко, заступник директора з наукової роботи Кримського НДІСЕ, заслужений юрист АР Крим

ВРАЗКИ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Розглянуто питання щодо відібрання зразків для порівняльного дослідження в господарському процесі. Наведено вимоги, яким повинні відповідати зразки для порівняльного дослідження.

Рассмотрены вопросы, касающиеся отобрания образцов для сравнительного исследования в хозяйственном процессе. Приведены требования, которым должны отвечать образцы для сравнительного исследования.

Зразки для порівняльного дослідження – це матеріальні об'єкти (матеріали, речовини, вироби й інші предмети), які відображують ознаки, що підлягають порівняльному дослідженню. Відібрання зразків для порівняль-

ного дослідження найбільш докладно розглядається та регламентується в кримінально-процесуальній доктрині. Однак, незважаючи на те що зразки для порівняльного дослідження одержуються ледве не в кожній третій справі, у теоретичному плані цю проблему, як зауважує Н. І. Долженко, досліджено недостатньо¹.

Не регламентованими нормами Господарського процесуального кодексу України й мало дослідженим залишається питання одержання зразків для порівняльного дослідження в господарському процесі². Тому судді господарських судів у разі призначення експертиз, об'єктами дослідження яких повинні бути й порівняльні зразки, майже не мають будь-яких методичних рекомендацій з цих питань. Унаслідок цього час на підготовку експертизи використовується нерационально, а об'єкти дослідження готуються не завжди якісно.

Стосовно юридичної природи зразків для порівняльного дослідження слушною видається думка, згідно з якою вони становлять самостійну групу об'єктів, які використовуються в судочинстві. Ці об'єкти примикають до речових доказів³. Але на відміну від них зразки для порівняльного дослідження не є самостійним джерелом доказів. З огляду на процесуальне значення ці зразки виділяють у самостійний різновид об'єктів судової експертизи поряд з речовими доказами й іншими матеріалами справи, які містять відомості, що стосуються предмета експертизи.

Зразки для порівняльного дослідження мають відповідати таким вимогам:

- безсумнівність походження;
- належна якість і кількість, що задовольняють вимогам експертного дослідження (репрезентативність);
- порівнюваність (тобто відсутність відмінностей відображень, які порівнюються, не обумовлена відмінністю якостей об'єктів, що ідентифікуються)⁴.

¹ Див.: Долженко Н. И. Образцы для сравнительного исследования и тактика получения экспериментальных образцов / Н. И. Долженко. — М. : Юрлитинформ, 2003. — С. 4.

² Про процесуальну неврегульованість питання відібрання порівняльних зразків пише й І. М. Лук'янова (див.: Лук'янова И. Н. Доказывание и доказательства в арбитражном процессе / И. Н. Лук'янова // Особенности доказывания в судопроизводстве : науч.-практ. пособ. / под ред. А. А. Власова. — М. : Экзамен, 2004. — С. 189–200). До небагатьох праць, у яких розглядаються питання відібрання зразків для порівняльного дослідження в разі призначення експертиз під час розгляду господарських справ, належать такі: Жижина М. В. Назначение криминалистической экспертизы документов в арбитражном процессе : практ. пособ. / М. В. Жижина. — М. : Право и закон, 2002. — 64 с.; Жижина М. В. Судебно-почерковедческая экспертиза документов / М. В. Жижина ; под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрлитинформ, 2006, 2009. — 176, 160 с.

³ Див.: Долженко Н. И. Вказ. праця. — С. 11.

⁴ Див.: Комментарий к Федеральному закону РФ «О государственной судебной-экспертной деятельности в Российской Федерации» / под. общ. ред. В. П. Ка-

Найбільш поширеною є така класифікація зразків:

— вільні зразки. Ними є такі, що виникають або створюються до порушення господарської справи та не пов'язані з нею;

— умовно-вільні зразки. Ними є такі, що виконані у зв'язку з цією справою, але не для експертизи;

— експериментальні зразки. Ними є такі, що виконані за завданням суду спеціально для призначеної експертизи.

Саме таку класифікацію зразків наведено в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 р. № 144/5 з наступними змінами).

Необхідні для проведення дослідження порівняльні зразки, як правило, мають бути одержані судом, але в деяких випадках це може зробити сам експерт. Наголосимо, що експерт може одержати тільки експериментальні зразки й в тому разі, коли методикою експертизи передбачено проведення експертного експерименту. Про одержання експериментальних зразків під час експертного експерименту та їх подальше використання для досліджень має бути зазначено в дослідницькій частині висновку. Такий порядок одержання зразків для порівняльного дослідження ґрунтується на нормах чинного законодавства України щодо заборони експерту самостійно збирати об'єкти дослідження.

Що стосується походження зразків для порівняльного дослідження, то вони можуть безпосередньо створюватися конкретною особою (наприклад зразки почерку чи підпису) або бути продуктами життєдіяльності людини (різного роду виділення). У ході розгляду справи може виникнути потреба в зразках, які не належать до перелічених категорій. Це стосується зразків ґрунту, зразків відтисків печаток і штампів, зразків промислової та сільськогосподарської продукції, паливно-мастильних чи будівельних матеріалів тощо.

На нашу думку, примусове відібрання від людей порівняльних зразків у господарському процесі є недоцільним і неприпустимим. Хоча в кримінально-процесуальній доктрині обґрунтовувалося положення щодо можливості примусового відібрання зразків у виняткових випадках¹. Цивільно-процесуальне законодавство України надає право суду в разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства (материнства) постановити ухвалу про примусовий прівид на проведення такої експертизи (ч. 2 ст. 146 ЦПК України).

шепова. — М. : Юстицинформ, 2003. — С. 49 ; Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. / М. Г. Щербаковский. — Х. : Эспада, 2005. — С. 111–112.

¹ Див.: Комментарий к Федеральному закону РФ «О государственной судебной-экспертной деятельности в Российской Федерации». — М. : ООО «ТК Велби», 2002. — С. 99.

Спираючись на вимоги чинного законодавства України та рекомендації щодо підготовки матеріалів для експертизи, запропоновані Н. І. Долженко¹ та М. В. Жижиною², коротко розглянемо питання одержання зразків для порівняльного дослідження при призначенні судово-почеркознавчої експертизи у господарському процесі.

Найбільш часто на вирішення судово-почеркознавчих експертиз у господарському процесі ставиться питання про ідентифікацію особи, від імені якої виконано підпис або рукописний текст (у тому числі короткі та цифрові записи) в наданих на дослідження документах. Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз господарський суд може надати експерту вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку (цифрових записів, підпису) особи, яка ідентифікується.

У випадках, коли на дослідження надано підписи, для порівняння експерту необхідно надати зразки як підпису, так і почерку. Ці зразки повинні відображати всі варіанти почерку й підпису певної особи. Достовірність вільних зразків має забезпечити суд. Але вільні та умовно-вільні зразки суду надають сторони, які можуть добросовісно помилятися або через зацікавленість у вирішенні справи на свою користь надати завідомо недостовірний порівняльний матеріал.

Суд має досить обмежені можливості для перевірки достовірності вільних і умовно-вільних зразків. Тому як зразки необхідно відбирати такі документи, достовірність яких не викликає сумніву. Серед них:

- банківські картки зі зразками підписів;
- нотаріально посвідчені документи, що містять підписи осіб, які ідентифікуються;
- офіційні документи, які містять почерк та/або підписи осіб, що перевіряються, з попереднього чи поточного діловодства, справжність яких не викликає сумніву;
- документи, що посвідчують особу і були видані органами виконавчої влади (паспорт, військовий квиток, службове посвідчення тощо).

При вилученні вільних зразків підписів особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, слід відшукувати документи з варіантом підпису, який найбільш схожий на підпис, що досліджується. Такі підписи найчастіше зустрічаються в документах, аналогічних досліджуваному.

Перед направленням на експертизу документи й рукописні об'єкти, які мають бути зразками почерку чи підпису особи, слід пред'явити їй з метою підтвердження факту їх виконання саме цією особою. Якщо особа заперечує факт власноручного виконання тексту або підпису чи сумнівається в цьому, документ, який їх містить, не може бути використано як зразок для порівняльного дослідження.

¹ Див.: *Долженко Н. И.* Вказ. праця. — С. 54–61.

² Див.: *Жижина М. В.* Назначение криминалистической экспертизы документов в арбитражном процессе. — С. 47–58.

Суд повинен вживати заходів щодо надання для дослідження оригіналів документів, а не їх електрофотокопій. У разі неможливості надати оригінали документів експертиза може бути проведена за електрофотокопіями й іншими копіями документів. Про проведення експертизи за копіями документів має бути зазначено в ухвалі, а надані на дослідження копії мають бути засвідчені в установленому законодавством порядку.

Призначаючи експертизу, суд роз'яснює сторонам вимоги, які висуваються до вільних зразків (належна кількість і якість, репрезентативність, порівнюваність) та їх значення для результативного проведення дослідження. Відповідно до норм ст. 38 ГПК України суд може уповноважити на одержання необхідних документів зацікавлену сторону.

Наголосимо, сторона надає вільні й умовно-вільні зразки суду, а вже той, пересвідчившись у їх достовірності, направляє ці зразки для експертного дослідження. Вищий господарський суд України в роз'ясненнях «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» від 11 листопада 1998 р. № 02-5/424 (із змінами, внесеними згідно з рекомендаціями президії Вищого господарського суду України від 16 січня 2008 р. № 04-5/5) зазначив: «Згідно зі статтями 33, 36, 37 та 38 ГПК господарський суд, призначаючи судову експертизу, вправі витребувати від учасників судового процесу, а в разі необхідності – інших підприємств, установ, організацій, державних та інших органів чи їх посадових осіб (пункт 4 статті 65 ГПК) зразки почерків, підписів, відбитків печаток, друкованих документів тощо і надати їх експерту для дослідження. Відповідне витребування і дослідження судом зазначених зразків, документів тощо повинно, як правило, передувати винесенню ухвали про призначення судової експертизи та про зупинення у зв'язку з цим провадження у справі. Повернення у разі необхідності зразків здійснюється за правилами статті 5 Закону та статті 40 ГПК».

За можливості вільні зразки повинні відповідати об'єкту, який досліджується, за часом виконання (бажано в межах одного року), видом матеріалів письма (папір, олівець, кулькова чи пір'яна ручка тощо), формою документа (накладні, відомості та ін.), його змістом і цільовим призначенням. Якщо текст (підпис), що досліджується, виконано друкованими літерами або спеціальним шрифтом, слід за можливості надати вільні зразки аналогічного характеру.

Питання методики відібрання експериментальних зразків для порівняльних почеркознавчих досліджень розглядалися в роботах В. П. Колмакова, В. А. Жбанкова й ін.¹ Науковці у них працях зосереджуються на відповідних методичних рекомендаціях у межах кримінального процесу. Позитивні якості експериментальних зразків полягають у такому:

- вони відбираються судом, тому їх достовірність є безсумнівною;
- за їх допомогою можна забезпечити найбільшу порівнюваність зразків.

¹ Див.: *Жбанков В. А.* Получение образцов для сравнительного исследования / *В. А. Жбанков.* — М., 1992; *Колмаков В. П.* Идентификационные действия следователя / *В. П. Колмаков.* — М., 1997.

Експериментальні зразки почерку й підпису мають відповідати оригіналу за кількома параметрами, зокрема, за:

— транскрипцією (буквена транскрипція складається з букв, а змішана – частково з букв, а частково – з безбуквених штрихів);

— матеріалами та знаряддями письма;

— умовами виконання¹.

Відбирати експериментальні зразки почерку слід у два етапи. На першому етапі особа, яка ідентифікується, виконує текст на тему, пов'язану з розглядом справи, у звичних умовах (сидячи за столом, звичним приладдям письма, при нормальному освітленні). На другому етапі зразки відбираються під диктовку тексту, аналогічного за змістом тому, що досліджується, або спеціально складеного тексту, який містить фрази, слова й цифри, взяті з рукопису, що досліджується. На цьому етапі зразки відбираються в умовах, максимально наближених до тих, у яких виконувався рукопис, що досліджується, тобто в тій самій позі (лежачи, стоячи та ін.), таким самим приладдям письма та на папері того самого виду (за розміром, лінуванням, характером поверхні тощо), що і документ, який досліджується. Неприпустимо вдаватися до психологічного тиску на особу, у якій відбираються експериментальні зразки. В. О. Коновалова підкреслює, що експериментальні зразки, виконані незвичайним способом написання, можуть бути одержані тільки за згодою особи, яка може їх надати².

У випадках, коли тексти, що досліджуються, й особливо підписи виконувалися на бланках (касові ордери, квитанції, поштові перекази, платіжні відомості та ін.), експериментальні зразки слід відбирати на таких самих бланках або на папері, що розграфлений як бланк.

Експериментальні зразки повинні відбиратися безпосередньо судом, що забезпечує їх достовірність. Суду при цьому необхідно упевнитися в особі, яка надає експериментальні зразки. Це здійснюється шляхом перевірки документів, що засвідчують особу.

Про відібрання експериментальних зразків господарський суд виносить ухвалу. Процес відібрання експериментальних зразків відповідно до ст. 81¹ ГПК України відображується в протоколі судового засідання. Протокол, крім загальних реквізитів такого роду документів, має містити таке: час і місце одержання зразків; умови одержання зразків; хто був присутній під час цієї процесуальної дії; інші суттєві обставини; підписи судді та особи, від якої були одержані зразки. Копію цього протоколу або виписку з нього необхідно надавати експерту разом з експериментальними зразками.

На закінчення зауважимо, що, відбираючи зразки для порівняльного дослідження, господарський суд має керуватися Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз.

¹ Див.: *Долженко Н. И.* Вказ. праця. — С. 37.

² Див.: *Руководство по расследованию преступлений : учеб. пособ. / рук. авт. кол. А. В. Гриценко. — М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. — С. 302.*